

BEVEZETÉS

Hogyan válik a mindennapi élet a hatalom eszközévé? Hogyan lesznek a hétköznapi élet látszólag ártatlan területei az uralom, az elnyomás és az egyenlőtlenségek fenntartásának forrásaivá? Ennek a könyvnek a témáját ezek a nyugtalanító kérdések adják. A mindennapi élet és a hatalom közti viszony nem csupán a hatalommal bírónak a mindennapi élet magántereibe való kéretlen és önkényes beavatkozását jelöli. Legalább olyan fontos kérdés az is, hogyan igazolják éppen ezek a beavatkozási formák különböző intézmények, szervezetek és kormányok jogát a hétköznapi életet alakító és meghatározó átfogó intézkedések és programok végrehajtására. Hogyan teremtik meg egyáltalában a hétköznapi élet gyakorlatai a beavatkozás lehetőségét? A hétköznapi élet és a hatalom közti viszonyt nagymértékben alakítja, hogy a mindennapi élet sokak által érzékelt problémái, jobbá tételének a hatalmi intézményrendszeren kívülről is feltámadó igénye és szándéka milyen beavatkozási formáknak ágyaz meg, ezek milyen értékeket és tudásanyagot hoznak létre.

A második világháborút követően Kelet-Közép-Európában is létrejött szocialista diktatúrák története különösen élesen veti föl ezeket a kérdéseket. A pártállami szocializmus a hatalom és a mindennapi élet összefonódásának meglehetősen egyértelmű és közvetlen példája volt. A hétköznapi élet ezeknek a rendszereknek a teljes fennállása alatt a politikai nyilvánosság különböző szintjein is megjelenő közügy volt. A háztartások vezetése, a munkahelyi és az utcai viselkedés, a gyerekek otthoni és iskolai nevelése vagy a szexuális magatartás nemcsak az ezekre a területekre szakosodott intézmények és morális szempontokat érvényesítő társadalomkritikusok, hanem a politikai nyilvánosság és kevésbé nyilvános döntéshozatal rendszeresen vitatott kérdései is voltak. A mindennapi élet a szocialista kormányzás lázas tevékenységének területe lett, amelyet a politikai elit, az állam hatóságai és a szakmai intézmények egyaránt világosan és látványosan a politikai beavatkozás terepeként határoztak meg.¹

A szovjet vagy szocialista típusú hatalom és mindennapi élet viszonyának kérdései Észak-Amerikában, a totalitáriánus megközelítéseket felváltani kívánó „revizionista” társadalomtörténet nyomán az 1980-as évek végétől kezdve döntő szerepet töltenek be a pártállami kormányzás történeti (újra)

1 Hoffmann: Cultivating, 1.

értelmezésében.² Az 1990-es évek elejétől fogva, elsősorban a Német Demokratikus Köztársaság megszűnésének hatása alatt álló történeti kutatások nyomán az európai történetírásokban is meghatározó szerepet játszik a hétköznapi élet szerveződésének és a hatalomgyakorlás viszonyának a problémája a diktatúrák vizsgálatában.³ A mindennapi élet és a (szocialista) hatalom viszonyának kérdései továbbra is a tágabb nemzetközi historiográfia érdeklődésének homlokterébe tartoznak és élénken foglalkoztatják a hazai kutatókat is.⁴

Ez a könyv három különböző, de szorosan összefüggő nézőpontból közelíti meg ezeket a kérdéseket. Elsőként a mindennapi élet és a hatalom, különösen a kelet-közép-európai szocializmusokban tetten érhető viszonyának elméleti és kutatómódszertani nehézségeit járja körül, majd e viszony mibenlétét vizsgálja konkrét kutatási területeken, végül a kérdést emlékeztörténeti szempontból veszi górcső alá. A kötet törzsét jelentő fejezetek a mindennapi élet fontos kereteit meghatározó normateremtés és marginalizáció három fontos esetét vizsgálják. Elemzik a cigány/roma politika társadalmi és kulturális beágyazottságát, az oktatásnak és az iskolának a politikai programok és a mindennapi élet szervezése közti határmezsgyéjén elfoglalt helyét, illetve a gyermekbántalmazás és a szexuális erőszak szankcionálásának társadalmi és kulturális környezetét. Végezetül – a múlt megjeleníthetőségének általánosabb kérdéseit is vizsgálva – érinti a mindennapi élet ábrázolásának módjait a szocialista korszak utóéletében és emlékezetében.

A deviancia és normalizáció esetei, bár első pillantásra a politika- és társadalomtörténet – még ha súlyos, de mégis csak – mellékkövetkezményeinek látszanak, a társadalom- és politikaszerveződés fontos alkotórészei voltak. A norma és a normaszegés, a „normális élet” meghatározása szorosan összefüggött a mindennapi élet szervezésének módjaival. A deviancia és a norma hétköznapi gyakorlatok során megfigyelhető kialakítása különös élességgel világíthat rá a hatalomgyakorlás mikéntjének korabeli változásaira is. A normalitás hétköznapi meghatározásának, körülbástyázásának technikái, a deviancia és normaszegés mindennapi elkülönítésének vizsgálata különös erővel veti föl a szakértelem befolyásának kérdését. Az oktatásban, az egészségügyben, a közszolgáltatásokban és a közigazgatásban létrejött szaktudás megnövekedett súlya a mindennapi élet kiszámítható kereteinek biztosításában (a „normális élet” fenntartásában) a hatalomgyakorlás, az intézményesített beavatkozás és a kormányzás megváltozott lehetőségeire is utal.⁵

Az 1960-as évektől kezdve a mindennapi élet során követett normákat és szabályokat egyre kevésbé vették körül közvetlen politikai-ideológiai hivatkozások és előírások. Ezek mellett és egyre inkább helyettük is a szakszerű képzettségből adódó objektívnek tételezett tudás igyekezett hitelesíteni eze-

2 Fitzpatrick: Revisionism.

3 Jarausch: Dictatorship; Fulbrook: Anatomy.

4 Koltai: Akik; Huhák: Agitátorok.

5 Rindzeviciute: The Power, 2.

ket a viselkedési előírásokat és szabályrendszereket. A normalitást többek között az ezt egyre inkább a családi élet bizonyos formáival azonosító, intézményesített tudományos szexológia keretein belül határozták meg.⁶ A helyes családot az erre szakosodott gyermekvédelmi és családtámogató intézmények berkein belül formálták tovább.⁷ A helyes család és családi élet meghatározásában kulcsszerepe volt az önmagát szakszerű közigazgatásként megjelenítő, normatív alapú juttatásokat osztó és a társadalmi devianciákat elvszerűen kizáró szociálpolitikai támogatási rendszernek.⁸ Fontos szerepet játszott ebben a folyamatban a homoszexualitásnak mint devianciának orvosi értelemben vett abnormalitásként való szaktudományos és szakpolitikai kezelése is.⁹

Tévedés lenne ugyanakkor ezeket a normákat teremtő szakszerűként előállított gyakorlatokat csupán mint valamiféle a társadalmon kívül álló intézményesített manipulációt értelmezni. A gyermek- és családvédelmi intézmények, a szociális ellátó rendszer, az oktatás, az egészségügy, de a cigány/roma népességet sújtó rendőrség nevelő célzatú beavatkozásai közvetlen, a velük kapcsolatban álló szűkebb csoportok társadalmi elvárásait is érvényesítették.¹⁰ Ebben az értelemben a társadalmi felügyelet gyakorlatait intézményesítették. A fegyelmezés és normalizálás gyakorlatai a szomszédok kultúrája volt.

Ha a társadalmi felügyelet és normalizáció hétköznapi gyakorlatait összekötjük a politikai hatalomgyakorlás intézményesített formáival, akkor könnyen belátható, hogy ezek a vizsgálódások túlmutatnak a kelet-közép-európai pártállamok vagy a 20. századi diktatúrák történeti elemzésén. A mindennapi élet és a hatalom viszonya hosszú ideje foglalkoztat olyan eltérő témákat vizsgáló és különböző intellektuális háttérrel rendelkező kutatókat, mint a délkelet-ázsiai paraszti társadalmakat tanulmányozó James Scott amerikai antropológust, a modern városi élet francia szociológusát, Michel de Certeau-t vagy a nemzetiszocialista diktatúra társadalomtörténetének nagy hatású történészét, a német Alf Lüdtkét. Ez a könyv sok szempontból ezt a hagyományt folytatja. Ezzel együtt más nézőpontokat is érvényesít. Scott, de Certeau vagy Lüdtke elsősorban arra figyeltek, hogy a mindennapi élet gyakorlataiban hogyan fedezhető föl a hatalmi beavatkozásokkal szembesezhető képesség. Ez a kötet, ezzel szemben, elsősorban arra kíváncsi, hogyan teremtik meg a hétköznapi élet szerveződése a hatalomgyakorlás képességét.

A kötet első két fejezete bevezetést ad a felvetett problémákba módszertani és összehasonlító nézőpontból egyaránt. Az első fejezet azokat a kutatási irányokat mutatja be, amelyek a szocialista diktatúrák történetét a mindennapi élet nézőpontjából közelítik meg. A fejezet együtt tárgyalja a nyugat-euró-

6 Lišková: *Sexual*, 7, 12, 21; Kościańska: *Gender*, 17–18, 23.

7 Rassel: *Care*, 2–3, 8–10; Varsa: *Protected*, 2, 12.

8 Horváth: *Két emelet*, 17, 68, 179.

9 Takács: *Meleg*, 20–21; Kurimay: *Queer*, 218–220, 225.

10 Majtényi: *Cigánykérdés*, 52, 92; Bakó: *Tisztamunka*, 66–143.

pai és észak-amerikai társadalomtörténeti irányzatokat a kelet-közép-európai törekvésekkel. Az első fejezet a kelet-közép-európai pártállami rendszerek historiográfiájából kiindulva a mindennapi életet a hatalomtól való távolságtartás képességével azonosító nézeteket teszi kritikai elemzés tárgyává, és amellet érvel, hogy a pontosabb történeti vizsgálat érdekében elkerülhetetlen a hétköznapi gyakorlatokat elméleti-módszertani értelemben is összekötni a hatalomgyakorlás lehetőségével. A második fejezet a szovjet típusú hatalomgyakorlás kérdéseibe kínál bevezetést tágabb európai összefüggésrendszerbe helyezve azokat. A fejezet a második világháború utáni új világ felépítésével kapcsolatos elképzeléseket, az azokra vonatkozó terveket, illetve a tervezés technikáit hasonlítja össze az első világháborút, illetve a hidegháború végét követő hasonló elgondolásokkal. Ez a fejezet a vizsgálódások egyik lehetséges útjaként azt mutatja be, hogyan lett a jövő megtervezésére és uralására irányuló, a mindennapi élet szervezéséből is eredő szakértelem a 20. századi európai kormányzási formák egyik kulcseleme. A fejezet így amellet is érvel, hogy a szocialista rendszerek tanulmányozását 1945 és 1989 közé szorító szigorú kronologikus kereteket érdemes fellazítani.¹¹

A harmadik fejezet a kommunista romapolitika kelet-közép-európai összehasonlítása segítségével mutatja be a szovjet típusú hatalomgyakorlás megjelenését a hétköznapi élet területén. A cigánypolitika nem csupán a kisebbségi kérdés, hanem a munka, az oktatás és az egészségügy világának szabályozásába, illetve a hatalom mindennapi igazolásának gyakorlataiba is betekintést nyújt. Ez a fejezet a szovjet típusú hétköznapi hatalomgyakorlás 1945 utáni kialakulását, az 1950-es évek közepén megtörténő átalakulását, illetve a későbbi évtizedekben formát öltő módjait kíséri végig. A negyedik és ötödik fejezet az iskolák mint oktatási és ifjúsági szakintézmények átalakulását vizsgálja a szocialista korszakban Magyarországon, és azt elemzi, hogyan kapcsolódott össze a pedagógiai szaktudás a mindennapi élet tágabb szerveződési formáival, illetve járult hozzá a hétköznapi életbe való intézményes beavatkozás lehetőségeihez. A hatodik fejezet a gyermekbántalmazás és a szexuális erőszak problémái köré szerveződött szaktudás és intézmények szerepét vizsgálja és arra kíváncsi, hogyan alakították ezek a gyakorlatok az állam és polgárai viszonyát a késő szocialista Magyarországon. A hetedik fejezet a hatalom és a mindennapi élet viszonyának elbeszélhetőségét kutatja az 1989 utáni kelet-közép-európai közelmúlt feldolgozás gyakorlatai nyomán, miközben kísérletet tesz emlékezet és történelem megkülönböztetésére és ismeretelméleti elhatárolására is.

*

Ennek a könyvnek az elkészülte nem lett volna lehetséges többek személyes, illetve intézményes közreműködése nélkül. Köszönettel tartozom David Berlinernek, Mihai Chioveanunak, Kovács Évának és Eric Weavernek, hogy írá-

¹¹ Mark: 1989, 10.

saikat készséggel rendelkezésemre bocsátották, illetve Jeney Csaba mikrobiológusnak a természettudományokkal kapcsolatos „denializmusról” folytatott beszélgetésért. Különösen köszönöm Martin Conway-nek, Pieter Lagrounak és Henry Roussónak, hogy nagylelkűen megosztották velem az európai történelemmel kapcsolatos kimerítő tudásukat. Hálás vagyok Horváth Sándornak, Pavel Kolářnak és Rév Istvánnak az elméleti-módszertani kérdések megvitatásában nyújtott közreműködésükért. Köszönettel tartozom Tóth Eszter Zsófiának, hogy nagylelkűen rendelkezésemre bocsátotta B. F. büntetőiratainak birtokában lévő másolatát. A kötet harmadik fejezete a Politikatörténeti Intézet támogatásával, a Széchenyi-terv keretében készült 2004-ben. Ezúton is köszönöm az intézmény nagylelkű segítségét. A negyedik és ötödik fejezet Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzatának támogatásával készült 2007–2008-ban, melyért személyesen is köszönet illeti Feiszt Györgyöt és Valuch Tibort.

Végül köszönöm gyerekeim és feleségem támogatását és kitartását, hogy elviselték azokat a morózus időszakokat, amelyek alkalmanként a kézirat elkészítésével jártak.

A szerző

